

Μακεδονικά

Τόμ. 7 (1967)

Εις μνήμην Αλέξανδρου Λέτσα

Ι. Κ. Βασδραβέλλη, Οι Μακεδόνες κατά την Επανάστασιν του 1821

Ζ. Ν. Τσιρπανλής

doi: [10.12681/makedonika.991](https://doi.org/10.12681/makedonika.991)

Copyright © 2015, Ζ. Ν. Τσιρπανλής

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Τσιρπανλής Ζ. Ν. (1967). Ι. Κ. Βασδραβέλλη, Οι Μακεδόνες κατά την Επανάστασιν του 1821. *Μακεδονικά*, 7, 387-393. <https://doi.org/10.12681/makedonika.991>

σ. 153-170, Φάκ. Θ': *Τηλεγραφήματα σχετικά με τις κινήσεις όλων των σωμάτων από της άπουζίας της αποβάσεως του σώματος 'Ολυμπίου μέχρι του τέλους της επαναστάσεως*, σ. 171-184. Φάκ. Γ': *'Επιστολές και εκθέσεις Κ. Δουμπιότη, σ. 185-206. Φάκ. ΙΑ': 'Επιστολές Μιλτ. 'Αποστολίδη, σ. 207-219. Φάκ. ΙΒ': 'Επιστολές Κ. Βατικιώτη, σ. 220-256. Φάκ. ΙΓ': 'Επιστολές 'Ιω. Παλαμίδη, σ. 257-262. Φάκ. ΙΔ': 'Επιστολές προς τόν Στέφ. Δραγούμη κατά τη διάρκεια της επαναστάσεως από τό έσωτερικό, σ. 263-268. Φάκ. ΙΕ': *Διάφορα έγγραφα από τις επαναστατημένες περιοχές, σ. 269-308. Φάκ. ΙΣΤ': 'Επιστολές από μέλη της τοπικής έπιτροπής Σκιάθου, σ. 309-344. Φάκ. ΙΖ': 'Επιστολές και αναφορές από τού τέλους της επαναστάσεως και πέρα, σ. 345-372. Φάκ. ΙΗ': *Λογοδοσία της εν 'Αθήναις Μακεδονικής 'Επιτροπής (ανάτυπωση), σ. 373-430, και Φάκ. ΙΘ': 'Εγγραφα σχετικά με την λογοδοσία της Μακεδονικής 'Επιτροπής, σ. 431-433.***

Από την παράθεση των τίτλων τών φακέλων εύκολα μπορεί νά άντιληφθῆ κανείς ότι τά δημοσιευόμενα έγγραφα καλύπτουν όλη σχεδόν τήν έκταση του θέματος, στο όποιο αναφέρονται. Βέβαια μερικά από αυτά δέν είναι τόσο σημαντικά και ίσως μιά περίληψη του περιεχομένου τών θά άρκουσε για νά κατατοπίση τόν έρευνητή, αλλά και ἡ δημοσίευση όλων των εγγράφων in extenso δέν σημαίνει - κάθε άλλο - ότι μειώνει τήν αξία του βιβλίου.

Ο κ. Νοτάρης δέν περιορίζεται σέ άπλή έκδοση τών εγγράφων, αλλά τά συνοδεύει και με πολλά επεξηγηματικά σχόλια, που αναφέρονται σέ πρόσωπα, τοπωνύμια, γεγονότα κ.λ. Ο αριθμός και ἡ ποιότητα τών σχολίων αὐτῶν δείχνουν καλά πόσο πολύ κόπιασε ο έκδότης, άνατρέχοντας και σέ άλλες πηγές, όπως τό 'Ιστορικό 'Αρχείο του 'Υπουργείου τών 'Εξωτερικών, οί έφημερίδες της εποχής κ.ἄ. Γενικά ἡ εργασία του κ. Νοτάρη είναι πολύ έπιμελημένη και άποτελεῖ σημαντική προσφορά στήν έρευνα του κεφαλαίου αὐτοῦ της νεώτερης ιστορίας μας. Ἡ ἔλλειψη ενός καταλόγου τών δημοσιευμένων εγγράφων και ενός καλού χάρτη της περιοχής, όπου διαδραματίστηκαν τά γεγονότα, που θά ἔκανε τελειότερο τό βιβλίο, δέν νομίζω πώς πρέπει νά άποδοθῆ σέ άγνοια ἢ αμέλεια του έκδότη. Ειδικά για τήν άπουσία του χάρτη γνωρίζω καλά ότι αὐτή οφείλεται σέ τεχνικές δυσχέρειες, ἄσχετες με τήν ἐπιθυμία του κ. Νοτάρη.

ΣΤΕΦΑΝΟΣ Ι. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ

Ι. Κ. Β α σ δ ρ α β έ λ λ η, Οί Μακεδόνες κατά τήν επανάστασιν του 1821. Έκδοσις τρίτη, με τās νέας ιστορικές πηγās ('Εταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν. Μακεδονική Βιβλιοθήκη, ἀριθ. 25), Θεσσαλονίκη 1967, 8°, σ. 325, πίν. 32.

Ἡ ιστορία της Μακεδονίας, του βόρειου αὐτοῦ προμαχώνα του ἑλληνισμού, κατά τήν περίοδο της τουρκοκρατίας τουλάχιστο, δέν ἔχει διῆ ακόμη τό φῶς της δημοσιότητας. Ὑπάρχει ἄφθονο υλικό τόσο σέ ἐκδιδόμενες πηγές (ίδιως σέ περιηγητικά κείμενα και συλλογές εγγράφων), άνεξερευνητο και άνεκμετάλλευτο ὡς σήμερα, ὅσο και σέ άνέκδοτα έγγραφα διαφόρων ἀρχείων του ἐξωτερικού και της Ἑλλάδας (κυρίως προξενικές εκθέσεις, αναφορές και ὑπομνήματα κ.λ.π.), του ὁποίου ἡ συλλογή και ἡ ἐπιστημονική παρουσίαση ἄφοβαίει ἐπιτακτικότερη ἀπό μέρα σέ μέρα, ὅστερ' ἀπό τās νέες σμερινές συνθήκες, για νά ἐξασφαλίση στήν ἑλληνικότερη Μακεδονία τή θέση που πραγματικά της ταιριάζει μέσα στον χώρο της ΝΑ Εὐρώπης. Ἡ ἔλλειψη ὁμως μίας γενικής ιστορικής σύνθεσης συμπληρώνεται ὡς ἕνα σημείο ἀπό μεμονωμένες μελέτες που γράφτηκαν κατά καιρούς ἀπό τοπικούς ιστοριογράφους και ἀπό λαμπρούς ἐιδικούς ἐρευνητές. Ἀνάμεσα στους τελευταίους πρωτεύουσα θέση κατέχει ὁ συγγραφέας του βιβλίου, του ὁποίου και θά παρακολουθήσουμε τό περιεχόμενο.

Ο κ. Βασδραβέλλης, ὁ ὁποῖος με υϊκή, θά λέγαμε, στοργή και ἀγάπη ἔχει ἀγκαλιάσει

τῆ μητρικῆ του γῆ καί ἔχει ἀποδώσει τὰ τροφεῖα μὲ μιὰ σειρὰ μονογραφῶν ποῦ βασίζονται πάντα σὲ ἀνέκδοτο ὑλικό, εἶναι εὐρύτητα γνωστὸς στοὺς ἐπιστημονικοὺς κύκλους ὡς ὁ πρῶτος οὐσιαστικὰ συστηματικὸς συλλέκτης καί ἐκδότης τῶν πολυτιμῶν τουρκικῶν ἐγγράφων τῶν ἀρχαίων τῆς Θεσσαλονίκης, τῆς Βέροιας, τῆς Νάουσας καί τῆς Μονῆς Βλαττάδων, προσφέροντας ἔτσι ἀνεκτίμητης ἀξίας πηγές ποῦ κλιμακάνονται ἀπὸ τὸν 15ον ὡς τὶς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰ.¹

Τὸ πρόσφατο βιβλίο του γιὰ τὴν συμμετοχὴ τῶν Μακεδόνων στὸν ἐθνικὸ ζεσηκωμὸ τοῦ 1821 (βραβεῖο τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν) ἀποτελεῖ τρίτη ἐκδοση, μετὰ τὴν ἐξάντληση τῆς δευτέρας² ποῦ ἔφερε τὸν τίτλο «Οἱ Μακεδόνες εἰς τοὺς ὑπὲρ τῆς ἀνεξαρτησίας ἀγῶνας, 1796-1832», Θεσσαλονίκη 1950. Ἀλλὰ ἡ τελευταία ἐπανεκδοση τοῦ βιβλίου κάθε ἄλλο παρά ἀνατύπωση τῆς προηγούμενης ἐκδοσης εἶναι. Στὰ δεκαεπτὰ χρόνια ποῦ πέρασαν (1950-1967) δημοσιεύθηκαν νέες πηγές καί νέα βοηθήματα, ποῦ ἔβυσαν παλαιὰ προβλήματα καί ἔθεσαν νέα, φώτισαν πρόσωπα καί πράγματα, ἀποκαλύψαν σκοτεινές ἄλλοτε καταστάσεις, ὥστε ὁ ἀκάματος συγγραφέας νὰ προβῆ σὲ ἀναζήτηση τοῦ νέου ὑλικοῦ καί νὰ προχωρήσῃ σὲ μιὰ γενικὴ ἀναδιάρθρωση καί ἀνασύνθεση τῶν ἱστορικῶν δεδομένων. Γι' αὐτὸ καί δὲν θὰ ἦταν ἴσως τολμηρὸ νὰ εἰπωθῆ ὅτι ἡ τρίτη ἐκδοση εἶναι μᾶλλον μιὰ νέα ἐργασία στὸ μεγαλύτερο τῆς μέρος, ἀφοῦ ὁ συγγραφέας χρησιμοποιεῖ τριπλάσια σχεδὸν βιβλιογραφία ἀπὸ ἐκείνη ποῦ εἶχε ὑπόψη του στὴ δευτέρη ἐκδοση, ἐξαντλεῖ ὄχι μόνον τὰ τουρκικὰ ἐγγράφα ποῦ ἀπὸ τὸ 1952 ὁ ἴδιος ἐξέδωσε, ἀλλὰ βασίζεται καί σὲ νέα ἀνέκδοτα τουρκικὰ ἐγγράφα (βλ. π.χ. σ. 148-149 σημ. 3 τῆς 148, σ. 204 σημ. 2, 205 σημ. 2, 3, 206 σημ. 3), καθὼς καί σὲ ἔγγραφα ἐλληνικὰ ἀπὸ τὸ τμήμα χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης Ἀθηνῶν (βλ. π.χ. σ. 68 σημ. 1, 70 σημ. 2, 240 σημ. 1), ἐνῶ ἐκμεταλλεῖται συστηματικὰ καί μὲ αὐστηρὸ ἔλεγχο ἐγγράφα, τὰ ὁποῖα δημοσιεύθηκαν στὰ τελευταῖα πέντε χρόνια ἀπὸ τὰ ἀρχεῖα τοῦ Ἁγίου Ὀρους, τῆς Αὐστρίας, τῆς Ρωσίας καί τῆς Ρουμανίας.

Ἡ ἐπεξεργασία ἐξῆλλου τοῦ νέου ἀποτοῦ βιβλίου³ παρουσιάζει καί ἕνα ἄλλο σοβαρὸ πλεονέκτημα. Ὁ συγγραφέας δὲν καταπιάνεται γιὰ πρώτη φορὰ μ' ἕνα τέτοιο θέμα. Τὰ προβλήματα τῆς νεώτερης ἱστορίας τῆς Μακεδονίας καί μάλιστα τῆς ἐπανάστασης τοῦ 1821 στὸν χῶρο αὐτὸν τὸν ἔχουν ἀπασχολήσει πρὶν ἀπὸ τριάντα ὀλόκληρα χρόνια⁴ καί τοῦ ἔχουν γίνεῖ τόσο δυνατὰ βιώματα, ὥστε ὁ χρόνος ποῦ πέρασε ν' αὐξήσῃ περισσότερο τὸν ἐνθουσιασμό του γιὰ τὴν ἔρευνα. Ἡ πολυχρόνια λοιπὸν καί πλούσια πείρα ἀπὸ τὴ μιὰ, ἢ βιβλιογραφικὴ ἐνημέρωση καί ἡ συνεχῆς ἀρχαικὴ ἔρευνα ἀπὸ τὴν ἄλλη, συνδύαστηκαν ἀρμονικὰ γιὰ νὰ πετύχουν τὴν ὀργανικὴ σύνθεση τῆς μελέτης αὐτῆς, ἡ ὁποία διαίρεται σὲ ἔξι μεγάλα κεφάλαια.

¹ Ὑπενθυμίζω μόνον τὰ Ἱστορικὰ Ἀρχεῖα Μακεδονίας, Α'. Ἀρχεῖον Θεσσαλονίκης (1695-1912), Θεσσαλονίκη 1952, Β'. Ἀρχεῖον Βεροίας - Ναούσης (1598-1886), Θεσσαλονίκη 1954. Γ'. Ἀρχεῖον Μονῆς Βλαττάδων (1446-1839), Θεσσαλονίκη 1955.

² Βλ. σχετικὲς παρουσιάσεις καί κρίσεις γιὰ τὴν ἐκδοση αὐτὴ στὶς παρακάτω ἐφημερίδες καί περιοδικὰ: Ἐφημ. «Βῆμα» τῆς 20 Ἀπριλίου 1950 ἀπὸ τὸν Κ. Καιροφύλα. Ἐφημ. «Ἑλλάς» τῆς 27 Μαΐου 1950 ἀπὸ τὸν Ε. Γ. Πρωτοψάλτη. Περιοδ. «Μορφές», τεύχ. 6-7 (Ἰούνιος - Ἰούλιος 1950), σ. 247 ἀπὸ τὸν Βασ. Δεδούση. Περιοδ. «Μακεδονικὰ», τόμ. 2 (1941-52), σ. 781-783, ἀπὸ τὸν Α. Βακαλόπουλο. Ἐφημ. «Μακεδονία» τῆς 5/9/1950 ἀπὸ τὸν Α. Βρανούση. Ἐφημ. «Ἐθνικὸς Κήρυξ» τῆς Νέας Ὑόρκης τῆς 17 Νοεμβρίου 1953.

³ Παράλληλα τυπώθηκε καί σὲ ἀγγλικὴ μετάφραση: The Macedonians in the 1821 Revolution, Thessaloniki 1967, ἀπὸ τὸ Ἴδρυμα Μελετῶν Χερσονήσου τοῦ Αἴμου.

⁴ Βλ. π.χ. Ἰω ἀ ν. Κ. Β α σ δ ρ α β έ λ λ η, Οἱ Μακεδόνες ἀγωνισταὶ εἰς τὰ 1821, Θεσσαλονίκη 1937.

Τὸ πρῶτο ἀπ' αὐτὰ πού ἐξετάζει τοὺς πολεμικοὺς ἀνδρες τῆς Μακεδονίας, δηλαδὴ τοὺς ἀρματολοὺς, τοὺς κλέφτες καὶ τοὺς πειρατές, κατὰ τὴν προεπαναστατικὴν περίοδον (σ. 9-54), ἀποδεικνύει πολὺ καθαρά, νομίζω, ὅτι καὶ στὴν Μακεδονία ἡ ἐπανάστασις τοῦ 1821 δὲν ἐξέσπασε κάτω ἀπὸ ξάστερο οὐρανὸν, ἀλλὰ ἐπὶ αἰῶνες, ἰδίως ἀπὸ τὸν 17ον αἰ. κ.έ., συσσωρευόνταν τὰ νέφη τῆς ἐκδίκησης κατὰ τοῦ κατακτητῆ, προετοιμάζονταν οἱ ἐστίες τῆς ἀντίστασις καὶ χαλκούνταν τὸ ἐθνικὸ φρόνημα τοῦ Μακεδονοῦ ἀγωνιστῆ. Ἐτσι ἔχομε τὴν ἐκκρίσιμην ν' ἀντιμετωπίσουμε πρῶτα τὸ δύσκολον πρόβλημα τοῦ θεσμοῦ τῶν ἀρματολῶν στὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία καὶ ἰδιαίτερα στὸν ἑλλαδικὸ χῶρον (θεσμὸς πού πρωτοεμφανίζεται μᾶλλον ἐπὶ Μουράτ Β', στὸ πρῶτο μισό τοῦ 15ου αἰ.), νὰ γνωρίσουμε ἔπειτα τοὺς πρῶτους Μακεδόνες ἀρματολοὺς καὶ κλέφτες (ἀπὸ τὸ 1627 στὴν περιοχὴ κυρίως Βέροιας - Νάουσας), τὴ θαρραλέα ἐνοπλὴ ἀντίστασις τῶν Ναουσαίων μετ' ἀρχηγὸν τὸν ἀρματολὸ Ζήση Καραδημο καὶ τοὺς δύο γιουὺς του στὰ 1705 γιὰ νὰ ματαιώσουν τὸ παιδομάζωμα στὴν περιοχὴ τους, τὶς ὀργανωμένες ἐπιθετικὰς ἐνέργειες ἀπὸ τοὺς κλέφτες τοῦ Βερμίου, τῶν Ὀλύμπου, τῶν Πιερίων, τῶν Χασιῶν, οἱ ὁποῖοι δὴδηγοῦντο ἀπὸ ἔμπειρους καπεταναίους, ὅπως εἶναι ὁ Γούτας, ὁ Μόκος, ὁ Μακρυγιάννης, ὁ Κατσαογιάννης, ὁ Σεντέφκος, ὁ Σαβράνης κ.ἄ. τρομοκρατοῦν τὶς τουρκικὰς ἀρχὰς σὲ ὅλη σχεδὸν τὴ διάρκειαν τοῦ 18ου αἰ. Οἱ δύο ἐξάλλου ρωσοτουρκικοὶ πόλεμοι (1768-1774, 1787-1792) ἐπὶ Αἰκατερίνης Β' ἔδωκαν νέας ἐλπίδας καὶ στοὺς Μακεδόνες, οἱ ὁποῖοι δὲν διστάζουν νὰ προχωρήσουν σὲ συνομοτικὰς κινήσεις κατὰ τὸν Τούρκον σὲ συνεργασίαν μετ' Ἑλλήνων πράκτορες τῶν Ρώσων, ἐνῶ οἱ ἀρχικλέφτες τοῦ Ὀλύμπου Πάνος Ζήδρος, Λάπας, Τρίψας, ὁ ἀρματολὸς - κουρσάρης Γκέγκας, ἡ ἀρματολικὴ οἰκογένεια τῶν Λαζέων, ὁ Καραλῆς, ὁ Νάκας, ὁ Πρίφτης, ὁ Ντόκος, κυριαρχοῦν στὰ μακεδονικὰ βουνά, περιορίζουν τὶς αὐθαιρεσίες τῶν Τούρκων καὶ τονοῦν τὸν πόθο καὶ τὴν πίστη στὴν ἐλευθερὴ ζωὴ. Ἰδιαίτερα ὁ συγγραφέας ἀσχολεῖται (σ. 35-45) μετ' ἄλλον περίφημον κλέφτην καὶ πειρατὴ Νίκο Τσάρα ἢ Νικοτσάρα, ὁ ὁποῖος δρᾷ μετ' ἀξιοθαύμαστην ἐπιτυχίαν στὶς στεριὰς καὶ στὶς θάλασσας τῆς Μακεδονίας ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 18ου ὡς τὶς ἀρχὰς τοῦ 19ου αἰ. († 1807), προκαλεῖ ἀναστάτωση καὶ φθορὰ στὸν τουρκικὸν στρατό, συμμετέχει σὲ πειρατικὰς ἐπιδρομὰς μετ' ἐλληνικὰ καράβια, πού στὸν ἰστόν τους γιὰ πρώτη φορὰ ἐπὶ τουρκοκρατίας κυματίζει ἡ ἐλληνικὴ σημαία (γαλάζια μετ' λευκὸν σταυρὸν στὴ μέση), καὶ τέλος ὀργανώνει τὴν παράτολμην ἐκείνην ἐκστρατείαν, μετ' ἡν ὁποία προσπαθοῦσε νὰ διασχίσῃ τὴν Ἀνατολικὴν Μακεδονίαν, γιὰ νὰ φτάσῃ στὴ Βλαχίαν, ὅπου βρισκόταν ρωσικὸς στρατός'. Στὶς ἀρχὰς τοῦ 19ου αἰ.

¹ Ἐνδιαφέροντα καὶ πρωτότυπα στοιχεῖα γιὰ τὴν πορεία πού ἀκολούθησε ὁ Νικοτσάρας στὴν ἐκστρατεία του αὐτῆ, καθὼς καὶ γιὰ τὸν ἀκριβῆ χρόνον τοῦ θανάτου του, βλ. στὴν πρόσφατη ἐργασία τοῦ Αρ. Ε. V a c a l e p o u l o s, *Quelques éléments nouveaux sur le retentissement des luttes des Serbes de 1802-1812 en Grèce*, «Recueil de travaux de la Faculté de philosophie», τόμ. ΙΧ-1 (Βεογραδ 1967), σ. 305-314 (ἰδίως σ. 308-312), ὅπου καὶ σχετικὸς χάρτης. Πρβλ. μετάφρασις τῆς ἐργασίας αὐτῆς στοῦ Ἰ δ ι ο υ, *Νέα στοιχεία γιὰ τὴν ἀπὸλησιν τῶν ἀπελευθερωτικῶν ἀγώνων τῶν Σέρβων στοὺς Ἑλληνας καὶ γιὰ τὴν συμμετοχὴν τους σ' αὐτοὺς*, «Μακεδονικά», τόμ. 7 (1966), σ. 264-276 (ἰδίως 268-273). Ἀξίζει ὡστόσο νὰ σημειωθῇ ὅτι τὸ δημοτικὸν τραγοῦδι πού ἐπισημάνει (σ. 273) ὁ κ. Βακαλόπουλος ἀφηγεῖται ἐντελῶς ἀντιθετὰ πρὸς τὰ ἱστορικὰ δεδομένα τὸν θάνατον τοῦ Νικοτσάρα: *Συδρόφοι τὸν ἐσκότωσαν, συδρόφοι τὸν θρηνοῦσαν / καὶ δὲ δὸ μαρτυροῦσαν. / Οὔτε σὲ χώρα τάφηκε οὔτε σὲ μοναστήρι....* Φαίνεται πὸς κάτι κρύβεται κάτω ἀπὸ τὴν παράξενην αὐτὴν εἰδησιὴν τῆς λαϊκῆς παράδοσης. Τὴν ἀπάντησιν ἴσως τὴν βροῦμε σὲ ἐγγραφοὺς τῶν ρωσικῶν κυρίως ἀρχείων, μιά πού ὁ Νικοτσάρας χαρακτηρίζεται ὡς στρατιώτης στὴν ὑπηρεσίαν τῆς Ρωσίας.

ώστόσο τὰ σκληρὰ μέτρα τοῦ Ἄλῃ Τεπελενλή (ἀπὸ τὸ 1805) γιὰ κάθε ἐξέγερσιν τῶν Ἑλλήνων στὴν Μακεδονία καὶ ἡ εἰρήνη τοῦ 1812 μεταξὺ Ρωσίας καὶ Τουρκίας δὲν εὐνοοῦν τὴν ζωνηρὴ ἐπαναστατικὴ κίνησις τῶν Μακεδόνων. Ἡ πολυχρόνια ὁμῶς πολεμικὴ παράδοσις καὶ οἱ φιλελεύθερες ἰδέες ποῦ ἄρχισαν νὰ κυκλοφοροῦν στὴν Εὐρώπῃ μετὰ τὴν γαλλικὴν ἐπανάστασις προετοιμάζουν τὰ πνεύματα γιὰ νὰ ἀφομοιώσουν τὸ ἐπαναστατικὸ κήρυγμα τοῦ Ρήγα Βελεστινλή καὶ τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας.

Γι' αὐτὸ καὶ ὁ συγγραφέας δὲν δυσκολεύεται νὰ ἀποδείξῃ στὸ δεῦτερο κεφάλαιο (σ. 55-85) ὅτι οἱ πιὸ πιστοὶ καὶ στενοὶ συνεργάτες τοῦ Ρήγα στάθηκαν νεαροὶ Μακεδόνες τοῦ ἐξωτερικοῦ, ὅπως ὁ Παναγιώτης καὶ Ἰωάννης Ἐμμανουήλ ἀπὸ τὴν Καστοριά, ὁ Θεοχάρης Γεωργίου Τουρουτζής ἀπὸ τὴν Σιάτιστα, ὁ Γεώργιος Θεοχάρης ἀπὸ τὴν Καστοριά, ὁ Γεώργιος Πούλιος ἀπὸ τὴν Σιάτιστα, ὁ Κωνσταντῖνος Δούκας ἀπὸ τὴ Σιάτιστα. Ἄλλὰ καὶ τὸ μουσικὸ πατριωτικὸ μῆνυμα τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας βρῆκε ἀνταπόκρισις καὶ συγκίνησε τὶς καρδιὰς τῶν Μακεδόνων. Μέσα ἀπὸ τοὺς τόσους Φιλικούς (βλ. ἰδίως σ. 68 σημ. 1) ξεχώρισαν γιὰ τὴν πολεμικὴ τους δράσις ὁ Ἰωάννης Φαρμάκης ἀπὸ τὴν Βλάστη τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας, ὁ Γεωργάκης Ὀλύμπιος ἀπὸ τὸ Λειβάδι Ὀλύμπου ὁ Σερραῖος Ἐμμανουήλ Παπᾶς, ὁ Κοζανίτης Γεώργιος Λασσάνης. Ἄπ' αὐτοῦς ὁ Ὀλύμπιος, ὁ Φαρμάκης καὶ ὁ Λασσάνης θὰ πρωταγωνιστήσουν, ἀπὸ τὴν πρώτη ὡς τὴν τελευταία τῆς φάσις, στὴν ἐπανάστασις ποῦ θὰ κηρύξῃ ὁ Ἀλέξανδρος Ὑψηλάντης στὶς Ἡγεμονίες, κί' αὐτοὶ θὰ διευθύνουν κυρίως τὶς πιὸ σημαντικὰς στρατιωτικὰς ἐπιχειρήσεις, ὅπως ἐκτίθειται στὸ τρίτο κεφάλαιο τῆς μελέτης (σ. 86-120). Ἐδῶ ὁ συγγραφέας, ὁ ὁποῖος στηρίζεται πιὸ πολὺ σὲ μιὰ σημαντικὴ πηγὴ γιὰ τὰ γεγονότα, σὲ μιὰ ἐκθεσις ἐνὸς σύγχρονου Ρώσου ἀξιωματικοῦ, τοῦ Ivan Petrovici Liprandi, ἔχει τὴν εὐκαιρία νὰ ἐπισημάνῃ τὶς ἐπαναστατικὰς ζυμώσεις ἐπὶ τῆς Ρουμανίας, τὶς κινήσεις καὶ ἐπικίνδυνες γιὰ τοὺς Ἑλλήνας μεταπτώσεις τοῦ Βλάχου ἐπαναστάτη Θεόδωρου Βλαδιμηρέσκου, τὶς θαρραλεῖς πρωτοβουλίες τοῦ Ὀλυμπίου, τόσο στὸν πολιτικὸ ὅσο καὶ στὸν στρατιωτικὸ τομέα, καὶ τέλος νὰ ἀπεικονίσῃ με ζωντανὰ τὴν ἥρωικὴ ἀντίστασις Ὀλυμπίου - Φαρμάκη στὴ μονὴ τοῦ Σέκου.

Ἄλλὰ ἡ ἑλληνικὴ ἐπανάστασις στὶς παραδουναβίες ἡγεμονίες, παρὰ τὴν ἀποτυχία τῆς, δὲν προκάλεσε μόνο ἐπὶ τὴ Νότια Ἑλλάδα πολεμικὸ πνεύμα καὶ ξεσηκωμὸ ἔθνικο. Ταυτόχρονα πῆραν τὰ ὄπλα καὶ οἱ Μακεδόνες, ἂν καὶ οἱ προϋποθέσεις γιὰ τὴν ἐπιτυχία τοῦ κινήματος ἦταν δυσμενεστερες ἀπὸ ἐκεῖνες ποῦ ὑπῆρχαν στὴν Πελοπόννησο. Ἡ πίστη ὁμῶς στὸν ἀγῶνα τοῦ φιλικοῦ Ἐμμανουήλ Παπᾶ καὶ τῶν συνεργατῶν του δημιουργήσε τὶς κατάλληλες συνθήκες γιὰ τὴν ἐπανάστασις στὴ Χαλκιδική, ἡ ὁποία καὶ ἀπασχόλησε τοὺς Τούρκους ἀπὸ τὸν Ἀπρίλιο ὡς τὸν Νοέμβριο τοῦ 1821. Τὴν ἐπανάστασις ἀκριβῶς αὐτὴ, καθὼς καὶ ἐκείνη τοῦ Ὀλύμπου, τῆς Νάουσας καὶ τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας, διαπραγματεύεται με ἰδιαίτερη λεπτομέρεια καὶ ἀκρίβεια ὁ συγγραφέας σὰ δυὸ ἐπόμενα κεφάλαια τοῦ βιβλίου του, στὸ τέταρτο (σ. 121-166) καὶ στὸ πέμπτο (σ. 167-207), τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν καὶ τὸν κεντρικὸ κορμὸ τῆς μελέτης. Τὰ γεγονότα στὴ Χαλκιδικὴ παρακολουθοῦνται ἀπὸ τὴν 23 Μαρτίου 1821, ὅταν ὁ Παπᾶς ἀποβιβάζεται στὸ Ἅγιον Ὅρος. Ἡ ὀργάνωσις τῆς ἐπανάστασις, οἱ κινήσεις τῶν Ἑλλήνων ἐπαναστατῶν, οἱ ἐπιτυχίες τους, οἱ ἀνησχίσεις τῶν Ἀγιορειτῶν, οἱ ὁποῖες φθάνουν ἀκόμη καὶ στὴν ἠττοπάθεια, οἱ ἠρωϊκὲς ἐπιχειρήσεις στὴν Κασσάνδρα, πότε ἔθνικη ὑπερηφάνεια γιὰ τοὺς ἥρωες καὶ πότε θλίψις γιὰ τὰ δεινὰ τῆς φυλῆς. Ξεχωριστὴ σημασία ἔχουν οἱ πληροφορίες ποῦ προέρχονται ἀπὸ τουρκικὰ ἔγγραφα (βλ. σ. 126-127) σχετικὰ με τὴν κίνησις τῶν φιλικῶν Ἀνανία Μαρκοπούλου, ἱερέα τῆς Θεσσαλονίκης, κάποιου Βασιλικοῦ ἀπὸ τὸ Γαλιαριὸ καὶ τῆς Χαλκιδικῆς,

ένος Τζαμζάκου από τα Μαντεμοχώρια της Χαλκιδικής και άλλων ανωνύμων, στοιχεία χαρακτηριστικά για την ανήσυχη επαναστατική ατμόσφαιρα στην Μακεδονία. Άξιοσημειώτες εξάλλου είναι οι λεπτομερειακές ειδήσεις για τις ζημιές που προκάλεσαν οι Τούρκοι στη Χαλκιδική (σ. 159-163). Δεν θά ήταν υπερβολή αν λέγαμε ότι, από δημογραφική τουλάχιστο άποψη, είναι πολύτιμος ο κατάλογος των χωριών που κήληκαν στα 1821. "Άλλωστε ο κατάλογος αυτός μās παρουσιάζει, με την αλύγιστη μέθοδο των αριθμών, και το μικρό τίμημα της επανάστασης στη Χαλκιδική.

Δεν θά περάσουν όμως δυο μήνες και πάλι οι Μακεδόνες άρχηγοί θά προσπαθήσουν για δεύτερη φορά με σκληρότερους άγώνες νά κερδίσουν την ελευθερία τους. Άπό τον Φεβρουάριο του 1822 έρχονται σέ συνεννόηση ο Ζαφειράκης Λογοθέτης, ο Γέρο - Καρατάσιος, ο Άγγελής Γάτσος, ο Ίωάννης Παπερέσκας από την Καστοριά, ο Γεώργιος Νιόπλος από την Σιάτιστα, ο Παναγιώτης Ναούμ από την Έδεσσα, καταστρώνουν τά σχέδια για την νέα επανάσταση, οργανώνουν την άμυνα της Νάουσας και κηρύσσουν πανηγυρικά την επανάσταση στη Νάουσα στις 3 Μαρτίου 1822. Στο πέμπτο κεφάλαιο, όπου περιγράφονται τά γεγονότα αυτά, πολλές σελίδες, που ξεπερνούν τά όρια του σχολαστικού, ξηρού ύφους της αφήγησης, καλύπτουν οι πολεμικές προετοιμασίες στη Νάουσα (σ. 179 κ.έ.), ή άμυντική διάταξη των ελληνικών δυνάμεων για την προάσπιση της πόλης, οι άλλεπάλληλες τουρκικές επιθέσεις και νικηφόρες άποκροσεις από τους επαναστάτες, ή έλλειψη συντονισμένων ενεργειών της πολεμικής άποστολής στην Μακεδονία από την Πελοπόννησο με άρχηγό τόν άνίκανο Γρηγόριο Σάλα, και τέλος ή τραγική άλωση της ήρωικής πόλης. Το κεφάλαιο αυτό συμπληρώνεται με ειδήσεις για τις τελευταίες προσπάθειες των Μακεδόνων άρχηγών στά Πιέρια και στόν Όλυμπο, οι όποίες δέν έχουν θετικά άποτελέσματα, και για τη θλιβερή τύχη του πλούσιου Θεσσαλονικιού Μανωλάκη Ίωάννου Κυριακού (βλ. σ. 196-198, πρβλ. και σ. 164-166), καθώς και με τά ένδιαφέροντα στατιστικά δεδομένα για την πόλη της Νάουσας: έξακόσια περίπου όνόματα Ναουσαίων που σκοτώθηκαν ή χάθηκαν, πολεμώντας εναντίον των Τούρκων, έκαστονάδες στρέμματα που κατασχονται, μύλοι, οικόπεδα, γρασιδοτόποι, μωρεόκηποι κ.λ.π. (βλ. σ. 203-204, πρβλ. και τά έγγραφα στη σ. 282-294).

Η μελέτη ολοκληρώνεται με τό έκτο κεφάλαιο (σ. 208-240), όπου ο συγγραφέας παρακολουθεί τους ανήσυχους Μακεδόνες πολεμιστές, οι όποιοι, μετά την άποτυχία της επανάστασης στην πατρίδα τους, κατεβαίνουν στη Νότια Έλλάδα για νά προσφέρουν τις ύπηρεσίες και τό αίμα τους, κάτω από εϋνοϊκότερες συνθήκες, για την έπιτυχία του κοινού άγώνα. Έτσι μνημονεύεται ή σημαντική δράση του καπετάνιου του Όλύμπου Διαμαντή και ιδίως του Γέρο - Καρατάσιου, καθώς και πολλών άλλων Μακεδόνων, οι όποιοι παίρνουν μέρος σέ πάρα πολλές στρατιωτικές έπιχειρήσεις στην Πελοπόννησο, στη Στερεά Έλλάδα, στην Εύβοια, στις Βόρειες Σποράδες, στην Θεσσαλία, άκόμη και στην Κρήτη, προκαλώντας τόν θαυμασμό για την γενναιότητα και τό ήθος τους.

Άκολουθεί τό Παράρτημα (σ. 241-295) με έκδοση 33 τουρκικών έγγραφων σέ ελληνική μετάφραση. Τά έγγραφα αυτά¹, βασικές πηγές για την επανάσταση του 1821 στην Μακεδονία, καλύπτουν ή χρονική περίοδο 1821-1830 και προέρχονται από τά τουρκικά άρχεία της Θεσσαλονίκης και της Βέροιας. Όπως αναφέρει ο συγγραφέας (σ. 8, 243 σημ. 1), δέν παραθέτει όλα τά έγγραφα (116 συνολικά) της δεύτερης έκδοσης, για νά ελαττώσει τόν όγκο του βιβλίου του στην τρίτη έκδοση.

¹ Έντύπωση μου έκαμε ή παρακάτω διατύπωση σέ ένα τουρκικό έγγραφο (σ. 281, άριθ. 32): «Ο έξοχώτατος βεζύρης, εφάμιλλος του Άριστοτέλους». Άν είναι άπόλυτα σωστή ή μετάφραση, άξίζει νά παρατηρήσει κανείς με τί παράξενο τρόπο πέρασε ή μνήμη του Άριστοτέλη άνάμεσα στους Τούρκους.

Τέλος ἡ βιβλιογραφία καί τὸ εὐρετήριο προσώπων καί τόπων κλείνουν τὴ μελέτη, τὴν ὁποίαν κοσμοῦν καί 32 ὀρειότατοι πίνακες μὲ εἰκόνες κυρίως τῶν σπουδαιότερων Μακεδόνων ἀγωνιστῶν καί πανομοιότυπα τουρκικῶν ἐγγράφων.

Ἡ ἐνδιαφέρουσα αὐτὴ μονογραφία τοῦ κ. Βασδραβέλλη, ἡ ὁποία μπορεῖ βέβαια νὰ προβληματίσῃ σὲ ὀρισμένες πραγματικὰ μικρολεπτομέρειες τῶν προσεκτικῶ μελετητῶν¹

¹ Ἔτσι π.χ. στή σ. 11 ἢ σμ. 1 (C. M. S a l h a s, Μνημεῖα ἑλληνικῆς ἱστορίας κ.λ.π. τόμ. 4, σ. LVI, σμ. 1) δὲν ἀναποκρίνεται ἀκριβῶς σ' αὐτὸ ποῦ ἀναφέρεται στὸ κείμενο. Στὴ σ. 18 σμ. 1 δὲν εἶναι πλήρης ἡ παραπομπή στὸ βιβλίον τοῦ Carel (τὸ ὁποῖο δὲν ἀναγράφεται στὴ βιβλιογραφία τῆς μελέτης). Στὴν ἴδια σμ. ἀναφέρεται ὅτι κατὰ τὸν Βακαλόπουλο (Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, τ. 2, σ. 320 κ.έ.) τὸ πρῶτο ἀρματολικὸ ἰδρύθηκε στὸν Ὀλυμπο στὰ μέσα τοῦ 14ου αἰ., ἐνῶ ὁ Β α κ α λ ὀ π ο υ λ ο ς, ὁ.π., σ. 315 κ.έ. (πρβλ. καὶ στὸ Ἰ δ ι ο υ, Ἱστορία, τ. 1, σ. 212-217) ἀποδεικνύει ὅτι τὸ πρῶτο ἀρματολικὸ ἰδρύθηκε στὸ Ἄγραφα στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 15ου αἰ. Στὴ σ. 57, σμ. 2: Pantelits, La mort de Rhigas (τὸ βιβλίον δὲν περιλαμβάνεται στὴ βιβλιογραφία· μήπως ὁμως πρόκειται γιὰ κανένα ἄλλο βιβλίον ἢ μελέτη; Δὲν μπόρεσα πάντως νὰ βρῶ κάποια πληροφορία γιὰ ἓνα τέτοιο βιβλίον). Στὴ σ. 123-124 σμ. 5 τῆς σ. 123 ἀναφέρεται ἡ ἐργασία τοῦ Ἀλεξ. Λαυριώτου: Τὸ Ἅγιον Ὄρος μετὰ τὴν Ὀθωμανικὴν κατάκτησιν, σ. 35. Μήπως πρόκειται γιὰ σελίδα ἀνατύπου; Διότι ἡ ἐργασία αὐτὴ δημοσιεύθηκε στὴν ΕΕΒΣ 32 (1963) 113-261 (στὴ βιβλιογραφία, σ. 301, ἡ παραπομπή γιὰ τὴν μελέτη αὐτὴ γίνεται στὴν ΕΕΒΣ, ἀλλὰ ὄχι μὲ ἀκρίβεια). Στὴ σ. 172 ἐκφράζει τὴ γνώμη ὁ συγγραφεὺς ὅτι ὁ Ζαφειράκης ἐμνήθη στὴ Φιλικὴ Ἐταιρεία ἀπὸ τοὺς Φιλικοὺς τῆς Θεσσαλονίκης. Εἶναι βέβαια γνωστὸ ὅτι πραγματικὰ ἐμνήθη τὶς παραμονὲς τῆς ἐπανάστασης ἀπὸ τὸν Χριστόδουλο Μπαλάνο (βλ. Σ τ . Π α π α δ ο π ο ὕ λ ο υ, Ὁ φιλικὸς Δημήτριος Ἰπατρος, «Ἑλληνικά», τόμ. 16 (1959), σ. 163 σμ. 1, ὅπου καί ἡ βιβλιογραφία). Στὴ σ. 173 μάλλον πρέπει νὰ θεωρηθοῦν ἀπίθανα τὰ σχετικά μὲ τὸν θάνατον τοῦ Ἰπατροῦ, ὅπως τὰ παραδίδει ὁ Φιλήμων, σύμφωνα μὲ τὶς πιθανὲς σκέψεις τοῦ Π α π α δ ο π ο ὕ λ ο υ, ὁ. π., σ. 161-162 σμ. 1 τῆς σ. 161. Στὴ σ. 194 σμ. 1 ὑπάρχει ἡ παραπομπή: Zinkeisen, Geschichte der griechischen Revolution, τ. 1, σ. 468. Τέτοιο ἔργο, ἀπ' ὅσο ξέρω, δὲν ἔχει γράψῃ ὁ Zinkeisen.

Σχετικὰ μὲ τὴν ἐκδόσιν τῶν ἐγγράφων στὸ Παράρτημα ἴσως διευκολυνόταν πολὺ καλῶτερα ὁ ἐρευνητὴς ἂν συναντοῦσε γιὰ κάθε ἔγγραφο, πρὶν ἀπὸ τὸ κείμενο του, μιὰ σύντομη περίληψη (ποιὸς τὸ ἐκδίδει, ποῦ τὸ στέλλει, γιὰ ποιά ὑπόθεσιν), καθὼς καί τὴ χριστιανικὴ χρονολογία. Ἐπίσης καλῶτερα θὰ ἦταν νὰ δινόταν καί ἡ ἀρχαικὴ ἐνδειξη· ποιά δηλ. ἔγγραφα προέρχονται ἀπὸ τὸ τουρκικὸ ἀρχειο Θεσσαλονίκης καί ποιά ἀπὸ τῆς Βέροιας. Στὸ σῶμα ἐξάλλου τῆς ἐργασίας δὲν γίνονται παραπομπὲς στὰ ἔγγραφα αὐτά, ἐπειδὴ, τυπογραφικῶς βέβαια (ἐφόσον ἐπιτάσσονται), εἶναι δύσκολο. Θὰ ἦταν ὁμως δυνατὸ, τουλάχιστον, νὰ γίνετο παραπομπὴ στὸν ἀριθμὸ τοῦ ἐγγράφου (βλ. π.χ. στὸ Παράρτημα τὸ ἔγγρ. ἀριθ. 2 ἢ 3 κ.λ.π.). Ἔτσι συχνὰ γιὰ τὴν ἐργασία του αὐτὴ παραπέμει ὁ συγγραφεὺς (βλ. π.χ. σ. 126-127, 128 ἢ 203-204 κ.λ.π.) στὴ δευτέρη ἐκδόσιν τοῦ βιβλίου του, ἐνῶ τὰ σχετικὰ ἔγγραφα, στὰ ὁποῖα στηρίζεται, ὑπάρχουν μέσα στὴν ἴδια τὴν τρίτη ἐκδόσιν (π.χ. ἔγγρ. ἀριθ. 4 (σ. 249-250), ἀριθ. 20 (σ. 267-268), ἀριθ. 32 (σ. 282-294) κ.λ.π., ποὺ ἀντιστοιχοῦν στὶς παραπάνω σελίδες τοῦ σώματος τῆς μελέτης). Ἡ παράλειψιν αὐτὴ ὀφείλεται στὴν ἀρχικὴ πρόθεσιν τοῦ συγγραφέα νὰ μὴ παραθεσῇ ἔγγραφα.

Τέλος στὸ εὐρετήριο ἦταν ἀπαραίτητο νὰ συμπεριληφθοῦν ὄχι μόνο τὰ ὀνόματα προσώπων καί τόπων ποὺ ὑπάρχουν στοὺς καταλόγους τῶν ἐγγράφων (καί τὰ ὀνόματα αὐτὰ εἶναι πάρα πολλὰ καί ἐνδιαφέροντα), ἀφοῦ στὰ ἔγγραφα δὲν παρατίθενται κἀν ἀλφαβητικῶς, ἀλλὰ καί τὰ ἄλλα ἐπίσης ἐνδιαφέροντα ὀνόματα (ἄκομη καὶ ὄροι), ποὺ πᾶρα

γράφτηκε με ἀγάπη καί γνώση, διαρθρώθηκε με εὐσυνειδησία καί πολυχρόνια πείρα, καί διερευνήσε στή συνολική του μορφή ἕνα θέμα τῆς ἐθνικῆς μας ἱστορίας, γιά τὸ ὅποιο μόνο μεμονωμένες ἐργασίες ἢ σκόρπιες εἰδήσεις ὑπῆρχαν. Γι' αὐτὸ καί νομίζω ὅτι ἀποτελεῖ μιὰ σημαντική συμβολή καί ἕνα μνημεῖο ἱστορικό, ἀπαραίτητο γιά τὴ γνωριμιά τῆς ἐλληνικῆς μακεδονικῆς γῆς.

Z. N. ΤΣΙΡΠΑΝΔΗΣ

BIBLIA KAI PERIODIKA STALENTA EIS THN DIEYΘYNSIN TOY PERIODIKOY

1. *Πανταζοπούλου Ν. Ι.*, Νομοθετικὸς ἀνταγωνισμὸς εἰς τὸ Βυζάντιον (ἀπὸ τοῦ 6ου ἕως τοῦ 10ου μ.Χρ. αἰ.), Θεσσαλονίκη 1966, 8ον, σ. 30 (ἀνάτυπον ἐκ τοῦ «Ἑορτίου τόμου Κυρίλλου καί Μεθοδίου ἐπὶ τῇ 1100ερίδι» τόμος δεῦτερος).

2. *Πανταζοπούλου Ν. Ι.*, Βυζαντιακὸν Δίκαιον καί Σλάβοι, Θεσσαλονίκη 1967, 16ον σ. 31 (ἀνάτυπον ἐκ τοῦ περιοδικοῦ «Μακεδονικὴ Ζωή», τεῦχος 12ον, Μάιος 1967).

3. *Πανταζοπούλου Ν. Ι.*, Κοινοτικὸς βίος εἰς τὴν Θετταλομαγνησίαν ἐπὶ τουρκοκρατίας, Θεσσαλονίκη 1967, σχ. 8ον σ. 105+6 πίν. (ἀνάτυπον ἐκ τῆς «Ἐπιστημονικῆς Ἑπετηρίδος Σχολῆς Νομικῶν καί Οἰκονομικῶν Ἐπιστημῶν» τ. ΙΔ', «Χαρμόσυνον Δημητρίῳ Ι. Καρανίκα»).

4. Περιοδικὸν «Ἀριστοτέλης», ἔτος 10ον (1966), τεύχη 59-60, Φλώρινα 1966, σχ. 8ον, σ. 76.

5. Περιοδικὸν «Byzantinische - Zeitschrift», 60 Band, Heft 1, München, Juni 1967, σχ. 8ον, σ. 247.

πολλὰς φορὰς συναντᾷ κανεῖς στὶς πλούσιες ὑποσημειώσεις τοῦ βιβλίου (βλ. π.χ. σ. 68 σημ. 1, σ. 91 σημ. 3, σ. 238 σημ. 2 τῆς σ. 237 κ.λ.π.). Ἐτσι πιὸ ἀνετα κανεῖς θὰ συμβουλευόταν τὸ χρησιμότατο αὐτὸ βιβλίον. Ἐπίσης ἀπαραίτητοι ἴσως θὰ ἦταν, γιά τὴν παραστατικότερη ἀπόδοσιν τῶν σπουδαιότερων γεγονότων, δύο ἢ καί περισσότεροι χάρτες (π.χ. γιά τὶς στρατιωτικὰς ἐπιχειρήσεις στὴ Χαλκιδική, γιά τὴ διάταξιν τῶν ἀντιπάλων δυνάμεων στὴ Νάουσα, γιά τὶς ἐπιχειρήσεις στὰ Πιέρια καί στὸν Ὀλυμπο, δῆλωσιν τῶν καταστραφέντων χωριῶν κ.λ.π.).

Ἄς προστεθῇ ὅτι οἱ παραπάνω σκέψεις προέρχονται μόνον καί μόνον ἀπὸ τὴν ἀγάπην μου πρὸς τὸ βιβλίον, τοῦ ὁποίου καί εὐχομαι συμπληρωμένη γρήγορα τὴν τέταρτην ἔκδοσιν!